

דף שבועי

בס"ד

פרשת עקב, תשפ"ה, מספר 1631

הכיצד קיימו את מצוות הצדקה במדבר?

בעז שפיגל

לשאלה הזו מצאנו התייחסות מגוונת בספרות חז"ל ובספרות התורנית, ולהלן יוצעו מספר תשובות:⁴
(א) **צדקה בלימוד מצוותה ודיניה** – התייחסות קדומה לשאלה הנידונה כאן מצאנו בהקשר הפסוק "צדקת ה' עשה ומשפטיו עם ישראל" (דב' לג:כא), שלפי הספרי מתייחס למשה, וזה לשונו (ספרי וזאת הברכה, פסקא שנה, מהד' פינקלשטיין, עמ' 418-419): "צדקת ה' עשה", וכי מה צדקה עשה משה בישראל? והלא כל ארבעים שנה שהיו ישראל במדבר באר עולה להן ומן יורד להם ושליח מצוי להם וענני כבוד מקיפות אותם! אלא שאמר: "כי יהיה בך אביון" (דב' טו:ז).

לפי הספרי, "צדקה" האמורה בפסוק הזה משמעה נתינה לעניים,⁵ ומכאן תהייתו והרי לא חסרו ישראל דבר במדבר. ותשובתו היא שמשה עורר את ישראל על מצווה זו ולימדה להם, וגם פעולה זו נחשבת "צדקה". אכן, אפשר לפרש תשובה זו של הספרי ביותר מאופן אחד; אפשר לפרש שפועל כאן העיקרון של "כל המעשה את חברו לדבר מצוה – מעלה עליו הכתוב כאילו עשה" (סנהדרין צט ע"ב), ולפיו מי שגורם לאחרים לעשות צדקה נחשב לו שהוא עצמו עשה צדקה. ואפשר לפרש, שפועל כאן העיקרון של "כל העוסק בתורת חטאת כאילו הקריב חטאת, וכל העוסק בתורת אשם כאילו הקריב אשם" (מנחות קי ע"א). לאמור, קריאת הפסוקים ולימוד ההלכות של מצווה מסוימת, בהיעדר אפשרות לקיימה בפועל, נחשבת לעשייתה. ואם כן, מאחר שמשה למד ולימד את דיני המצווה הזו נחשב לו שקיימה.

אמור מעתה, אף שדברי הספרי נאמרו במשה רבנו, הרי ששני האופנים שהוברהו כאן היו גם בידי שאר כל ישראל.⁶ שכן, את פסוקי הצדקה ודיניה

במשך ארבעים השנים שהיו אבותינו במדבר, סיפק להם ה' מזון באופן ניסי, ואף שמר על בגדיהם ועל גופם, כפי שנאמר בפרשתנו (דב' ח:ג-ד): "וַיֹּאכְלֶךָ אֶת הַמֶּן... שְׁמִלְתְּךָ לֹא בִלְתָּה מֵעֲלֶיךָ וְרִגְלְךָ לֹא בִצָּקָה זֶה אֲרֻבָּעִים שָׁנָה". לאור זאת מתבקשת השאלה: האם קיימו ישראל את מצוות הצדקה במדבר, ואם כן, כיצד? שהרי עיקר מצוות הצדקה היא במתן מזון וכסות לעניים,¹ ואולם לא היה בישראל דלות ומחסור באלו הדברים באותם הימים, שהרי הכול ניזונו מן המן, וגם בגדים וכלים היו לכולם בשפע, שהרי ממצרים יצאו ישראל עם "כָּלִי כֶסֶף וְכָלִי זָהָב וְשְׁמִלְת" (שמ' יב:לה), כהבטחת ה' לאברהם (בר' טו:יד): "וְאַחֲרֵי כֵן יֵצְאוּ בְרַכְשׁ גָּדוֹל".² זאת ועוד, לפי המסורת, לאחר קריעת ים סוף, זכו ישראל למנה נוספת של רכוש גדול, ואף גדולה יותר,³ כאשר פלט הים את האבנים הטובות והמרגליות שהיו על סוסי מצרים (תנחומא בובר, בשלח, טז). העושר המופלא הזה, שגם בוטא בתיאור הבא (בכורות ה ע"ב): "שֵׁאִין לָךְ כָּל אֶחָד וְאֶחָד מִיִּשְׂרָאֵל שֶׁלֹּא הָיוּ עֹמֵי חֲמוּרִים לֹבִים טַעֲוִנִים מִכִּסְפָּה וְזָהָבָה שֶׁל מִצְרַיִם" מחזיר אותנו לשאלה המתבקשת: האם היה אז מקום למצוות הצדקה?

* ד"ר בעז שפיגל מרצה בביה"ס ללימודי יסוד ביהדות, אוניברסיטת בר-אילן.

1 וכדברי יש' נח:ז: "הֲלוֹא פָּרַס לָרֶעִב לַחֲמֶךָ וְעֵנִיִּים מְרוּדִים תִּבְיֵא בֵּית כִּי תִרְאֶה עָלֶם וְכִסְיֹתוֹ וּמִבְּשָׂרְךָ לֹא תִתְעַלֵּם". וכבר יעקב אבינו, העמיד על שני הצרכים הבסיסיים הללו, בברחו מפני עשו אחיו, בתפילתו לה' (בר' כח:כ): "וַיִּתֵּן לִי לֶחֶם לֹאֲכֹל וְגִדָּד לְלִבִּי" (ואלו השניים הם "הַדָּבָר הַהַכְרָחִי", כלשון רבנו בחיי, בראשית שם: "שֵׁאִי אֲפֻשֶׁר לוֹ לֵאמֹס שִׁיחִיה בְּלַעֲדִי"). ואף הקב"ה מעיד על עצמו (דב' י:יח): "וְאֶהְיֶה לָּךְ לֶחֶם וְשְׁמִלָּה" – "וְהָיָה כָּל צָרְכֵי הָאָדָם" (כלשון רמב"ן שם. וְאֶלֶם עֵינֵינוּ בְּרִאשִׁית רַבָּה, ע, ה).

2 ממשוטו של מקרא עולה שהבטחת ה' לאברהם התקיימה בבוקר היציאה ממצרים, וכן מפורש בספרות חז"ל (ברכות ט ע"א; שמות רבה, ג, יא; שם יד, ג, ועוד). ואולם, יש הסבורים שהבטחתו זו של ה' התקיימה מאוחר יותר (אבל לפני קריעת ים סוף), כאשר חנו ישראל אצל בעל צפון, ולקחו את האוצרות שהטמין שם יוסף. ראו: ילקוט שמעוני, לך לך, רמז, עז; ושם בשלח, רמז רל (בשם מדרש אבכיר). וראו מה שהסביר בזה ר"מ הכהן (מחכמי צפת, מאות ט"ז-י"ז), **שפתיה כהן**, פרשת בשלח, על הפסוק "וַיֵּשְׁבוּ וַיַּחֲנוּ לִפְנֵי פִי הַחַיּוֹת".

3 כך אמרו במכילתא דר"י (מסכתא דפסחא פרשה יג): "שְׁבִיזֵת הֵימָּן גְּדוֹלָה מְבִיזֵת מִצְרַיִם" (וכן במדרשים נוספים, כמו: שיר השירים רבה, א, יא; תנחומא בא, ח). ובגלל השלל הרב הזה שאספו ישראל, התורה מספרת (שמ' טו:כב): "וַיִּסַּע מֹשֶׁה אֶת יִשְׂרָאֵל מִיָּם סוּף", ודוק: "ויסע משה", לפי שהוצרך להסיען בעל כרחם" (כלשון רש"י, שמות שם, עפ"י מכילתא דר"י).

4 ואכן, רבים נקטו שבמדבר לא היה מקום לקיום מצוות הצדקה, לפי שכולם היו עשירים. ראו למשל: הגהות ר"י עמדין, ב"ב ט ע"ב, תוס' ד"ה גדול, והספרות המופיעה אצל: רד"י ווייס, **מגדים חדשים**, דברים, ירושלים תשע"ו, עמ' תתו-תתי, ועיינו עוד שם להרחבות בכל העניין הזה. למונח "צדקה" במקרא יש מגוון משמעויות. ואולם, בספרות חז"ל מילה זו מציינת בדרך כלל נתינה לעניים, ובמשמעות זו פירשו החכמים פסוקים מקראיים שבהם מופיעה המילה "צדקה". על המונח הזה ומשמעיו, ראו: יעל וילפנד בן-שלום, **גלגל הוא והוא עובר על הכל**, עוני וצדקה בעיני חכמי ישראל, ירושלים 2017, עמ' 52-61. וייתכן גם אופן שלישי, לפי הקביעה שהמקבל על עצמו בלב שלם ובנפש חפצה לקיים מצווה, נחשב לו שעשהא כבר בשעת קבלתו זו. ראו: פירוש רבנו יונה למסכת אבות, פ"ג מט"ו, וגם ספרו: **שערי תשובה**, שער שני, אות י. ואם כן, אפשר שזו הצדקה שעשה משה, ובדומה לו גם שאר ישראל במדבר. לאמור, הם קיבלו על עצמם לקיים צדקה ביעתיד כאשר יהיה בה צורך, ובקבלה זו מעלים עליהם בשמיים כאילו עשו צדקה.

ונראה מדבריו שהם מיעטו באכילתם ונתנו מהמן שלהם לאלו שלא לקטו.¹² ויש לדון אם היה אפשר מתחילה ללקט מן המן שירד סביב למחנה עבור אלו שלא לקטו.¹³

ולאור דברי הבבלי (יומא עה ע"א): "טעם כל המינין טעמו במן", ודברי המדרש (שמות רבה, כה, ג) "כל אחד מן ישראל טועם כל מה שהיה רוצה", מובא בשם בעל חידושי הר"ם:¹⁴ "שהעשיר תאר לעני את הטעם של המאכלים הטובים". כלומר, מי שהיה עשיר במצרים לימד את מי שהיה עני במצרים, שלא הכיר סוגי מאכל רבים, על איזה טעם לחשוב בשעת אכילת המן.

(ד) צדקה במאור פנים – כך הורה בימינו הרבי מליובאוויטש:¹⁵ "גם כאשר פוגשים יהודי שלא חסר לו דבר (הן בגשמיות והן ברוחניות), שייך עניין הצדקה ע"י שמקבל את פניו בסבר פנים יפות". והוסיף שבאופן הזה היה עניין הצדקה אצל בני ישראל לאחר יציאת מצרים: "שקיימו את מצות הצדקה (לא ע"י נתינת ממון, כי אם) ע"י היחס לכל אחד ואחד בסבר פנים יפות".

בהקשר הסבר זה, וגם בהקשר רוב היישובים שהוצעו כאן, ראוי לחתום בדבריו של בעל ספר החינוך (מצוה תעט, מצות צדקה):

וכלל העניין שכל המהנה את חברו בין בממון בין במאכל או בשאר צרכיו או אפילו בדברים טובים דברים נחומים בכלל מצוות הצדקה היא.¹⁶

הדף השבועי מופץ בסיוע קרן הנשיא

לתורה ולמדע, ומופיע גם באתר המידע של

אוניברסיטת בר-אילן בכתובת:

<http://www1.biu.ac.il/parasha2>

כתובת דוא"ל של הדף: dafshv@mail.biu.ac.il
ניתן לפנות לכתובת זו ולקבל את הדף מדי שבוע בדוא"ל.

הדף השבועי - אוניברסיטת בר אילן

יש לשמור על קדושת העלון

עורך: ד"ר צבי שמעון
עורכת לשון: רחל הכהן שיף

12 ומותר היה לתת מכמות המן האישית ("עומר לגולגולת") לאחר משיאל שיאכלו. ראו: ר"ח קניבסקי, **טעמא דקרא**, ב"ב תשע"ג, בשלח, עמ' פא, שהסיק כן מלשון הירושלמי (מעשר שני, פ"א ה"א): "המן ניתן במתנה", וע"ש.

13 ראו בעניין זה: ר"א פאלי, **דגן שמים**, מהד' בני ברק תשפ"ב, סימן ח, עמ' נב.

14 **חידושי הר"ם על התורה**, לר"מ אלטר מגור, ירושלים תשכ"ה, פרשת בשלח, עמ' צד, ושם נקט שקיימו "מצות גמ"ח". אבל, רבים כתבו שהיה בכך צדקה. ראו למשל: רמב"ם פרנקל, **באהלי צדיקים**, ת"א תשכ"ז, עמ' 122 (משם ר"י מוורקא); ר' בן ציון הלברשטאם, **קדושת ציון**, ברוקלין תשכ"ז, האזינו, עמ' רלו (בשם אביו, מהר"ש מבאבוב).

15 **תורת מנחם**, לרמ"מ שניאורסון, שנת תשד"מ, חלק ג', ברוקלין תש"ן, עמ' 1885.

16 יש שהעירו שצדקה היא דווקא בממון ואילו שאר כל פעולות העזרה והסיוע לזולת וההטבה עימו מוגדרות "חסד". וזאת עפ"י האמור בסוכה מט ע"ב (ובדומה בירושלמי פאה, פ"א ה"א): "צדקה בממון, גמילות חסדים בין בגופו בין בממונו". ואולם, כבר כתב ר"מ הכהן בפתחה לחיבורו **אהבת חסד**: "וידוע שהחסד הוא גם כן בכלל צדקה וגדול ממנה", וכדבריו עולה מרוב היישובים שהוצעו כאן, שהרי נקטו שישראל קיימו צדקה במדבר לא באמצעות ממון אלא באופנים אחרים.

יכולים היו ישראל ללמוד במדבר, כדרך שלמדו שם את שאר מצוות התורה, וגם היה בידם לזרז את בניהם ובנותיהם ושאר צאצאיהם לקיים מצוות צדקה בעתיד כאשר ייכנסו לארץ ויהיו בה אביונים. ובדרכים הללו זכו אפוא גם הם בקיום מצוות הצדקה.

(ב) צדקה בלימוד תורה – לדברי הספרי הנזכר יש נוסח אחר, ובמקום התשובה שלעיל "אלא שאמר 'כי יהיה בך אביון', כך היא תשובת הספרי לפי נוסח הגר"א: "אלא שלימד תורה לישראל שנאמר: 'וצדקה תהיה לנו כי נשמר לעשות וכו'" (דב' ו:כה).

אמור מעתה: כשם ששמשה קיים מצוות צדקה בלמדו תורה ומצוות לישראל, כך יכולים היו שאר כל ישראל ללמד זה את זה, ולבטח הגדולים את הקטנים, וגם אם לא היה בידם ללמד כמשה בידע ובהיקף, בכמות ובאיכות, הרי שכבר שנינו (אבות, פ"ו מ"ג): "הלומד מחבירו פרק אחד או הלכה אחת או פסוק אחד או דבור אחד, אפילו אות אחת, צריך לנהוג בו כבוד". ומן הסתם גם חזרה ושינון איש עם רעהו את אשר כבר למדו ממשה ומתלמידיו כלולה בצדקה זו.⁷ ור"ד שפירא מדינוב כתב, שהצדקה שעשו ישראל הייתה בהשגות ובחידושים שלהם בתורה שלימדם משה, ובלשונו:⁸

קיימו מצות צדקה במה שלמדו כל אחד לחבירו מה שהשיג בתורה כפי חלקו בתורה כפי מחצב נשמתו, כי יש ששים ריבוא פנים בתורה בפשט, וכן בדרש, וכן ברמז, וכן בסוד. ... שזה הגדולה שבצדקות אם אחד לומד לחבירו.

בין כך ובין כך, הולמים כאן הדברים האמורים בתנא דבי אליהו (פרק כז):

"הלוא פרס לרעב לחמך", אין רעב אלא הרעב מן דברי תורה, ואין לחם אלא דברי תורה... מכאן אמרו: אם יש אדם שהוא מבין בדברי תורה יפרנס מתורתו גם כן לאחרים.⁹

(ג) צדקה במן – רבים כתבו שישראל במדבר קיימו מצוות צדקה בעניינים הקשורים למן, והוצעו לכך מגוון של אפשרויות. כך כתב רבנו בחיי על הפסוק "ולקטו אותו בפקר בפקר... וחס השמש ונמס" (שמ' טז:כא):

בקר שתי שעות, ובקר שתי שעות, הרי ארבע שעות,¹⁰ ומארבע שעות ואילך 'וחס השמש ונמס' והיו חולקין בתורת צדקה אל כל מי שפשע ולא לקט בבקר.¹¹

7 ראו: עירובין נד ע"ב "כיצד סדר משנה" (על אופן הלימוד במדבר), ומה שכתב הרמב"ם, בתחילת הקדמתו למשנה.

8 **צמח דוד על התורה**, ניו יורק תשי"ג, פרשת בשלח, עמ' לז, עה"פ "והמן כזרע גד", והוסיף וחתם: "כי הת"ח העניים אשר אין בידיהם ליתן צדקה יכולים לקיים מצות צדקה בלימוד התורה".

9 דברי תנא דבי אליהו אלו הובאו בביאור הגר"א, שלחן ערוך, יורה דעה, סי' רמה, ס"ק ה, כאחד המקורות למצוות לימוד תורה לאחרים (וראו: רא"מ אבידן, **אהבת צדקה**, ירושלים תשס"ה, עמ' קצד והערה 367). ורבים העמידו על מעלת המלמד תורה לאחרים (גם על חשבון זמנו ולימודו שלו) וכן הדגישו את חשיבות הצדקה ברוחניות בכלל. ראו לדוגמה: ר"מ שטרנבוך, **אש קודש**, ירושלים תשע"ה, עמ' מט-נא; ר"מ טודרוס זילבר, **מטר השמים**, ברוקלין תשנ"ז, עמ' תו-תיג.

10 כך מובא בבבלי ברכות כז ע"א; ירושלמי ברכות, פ"ד ה"א, ובמכילתא דר"י: "וחס השמש ונמס – בארבע שעות".

11 לפי חז"ל מיקום ירידת המן בוקר היה משתנה בהתאם לרמתו הרוחנית של האדם, וכך אמרו (יומא עה ע"א): "צדיקים ירד על פתח בתיהם, בינונים יצאו ולקטו, רשעים שטו ולקטו". ולאור זאת יש שהציע שאם היה מי שהתבייש ללכת להביא את המן מרחוק, לפי שבזה יראו שאינו צדיק, הרי "מי שהיה מקרב את המן אצל פתחו עשה גמ"ח". ראו: רצ"ה הכהן קאהן, **נחלי צבי**, ברוקלין תשע"ה, ח"ב, פרשת עקב, עמ' תתרא, הערה כח (ע"ד הלצה).

